

SOMONIYLAR DAVLAT BOSHQARUVI TIZIM VA ISLOHOTLAR

Qodirova Madinaxon Shoirjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti

4-kurs 21.70-guruh talabasi.

madinashoirovna@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ilk o‘rta asrlar tarixida eng qudratli davlatlardan biri hisoblangan Somoniylar davlati haqida so‘z boradi. Shuningdek Somoniylar davlatining davlat boshqaruv apparati hamda davlat boshqaruv tizimlari haqida ma‘lumot beriladi, va bunda eng yuqori davlat lavozimi hisoblangan saroydagi davlat lavozimlaridan tortib kichik davlat lavozimlari va ularning asosiy vazifalari haqida ma‘lumot beriladi. Ushbu maqolada shuningdek Somoniylar davlatidagi yer egaligi, aynan davlat xizmatlari uchun in‘om etilgan yer egaligi turlari va vazifalari haqida.*

Kalit so‘zlar: *Dargox, “Siyosatnoma”, Qabo, Visoqboshi, Hojib, Sohibi haros, Xo‘jayi buzruk, Devoni vazir, Devoni sohib, Devoni mushrif, Sipoqsolar, Muqto, Iqto, G‘aribxona, Shayxulislom, Ustod, Visoqboshi, Chodir boshlig‘i, Hayilboshi, Hojib, Ariz, Devoni arz.*

Kirish

Somoniylar o‘z davlatida juda yaxshi yo‘lga qo‘yilgan hukmronlik tizimini o‘rnatdilar. Davlat boshida juda katta vakolatlarga ega bo‘lgan amir turar edi. Somoniylar davlatining ma‘muriy tuzilishi quyidagicha bo‘lgan: dastavval boshqaruv organi dargoh (oliy hukmdor saroyi) va devon (davlat idorasi)ga bo‘lingan. Mamlakatning ichki siyosatida amirning shaxsiy gvardiyasi katta rol o‘ynagan. Bu gvardiya turk g‘ulomlaridan saralanib olinar, uning boshliqlari katta-katta davlat mansablarini egallar edilar. Turk g‘ulomlari bunday sharafiga o‘zoq yillar sadoqat bilan xizmat qilishlari evaziga muyassar bo‘lar edilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Turk g‘ulomining xizmat pog‘onasidan ko‘tarilish jarayonini muarrix va davlat arbobi Nizomulmulk (1018— 1092) ning mashhur “Siyosatnoma” asarida bayon etilgan. “Somoniylar davridayoq,— deb yozadi u,— shunday qoida mavjud edi”.G‘ulomlar mansab darajasi pog‘onama-pog‘ona, qilgan xizmatiga yarasha ko‘tarilib borgan. Chunonchi, g‘ulomni sotib olgach, u bir yil piyoda askar bo‘lib xizmat qilar va zandoniy matosidan tikilgan qabo (kamzulga o‘xshash ustki kiyim) kiyib saroy ahli qatorida yurar edi. Bular bir yilgacha xoh oshkora, xoh yashirincha otga mina olmas edilar. Sezib-bilib qolsalar u jazoga tortilardi. Bir yildan so‘ng visoqboshi (3 g‘ulomga bosh bulgan kichik komandir) hojib (gvardiyachi rulomlarning oliy mansabi) bilan uning xususida gaplashar, hojib unga yugani

bilan turk otini, shuningdek oddiy kamar berishii buyurar edi. G‘ulom yana bir yil ot ustida xizmat qilgach, unga qorajur (uzun shamshir) berar edilar. Xizmatining beshinchi yilida unga eng yaxshi egar, yuldo‘z -yuldo‘z qilib bezatilgan yugan, doroy matosidan tikilgan qabo, cho‘qmor berar edilar: chuqmorni g‘ulom kamarining halqasiga ilib olar edi. Xizmatning oltinchi yilida u anvoyi kiyim-boshlar olar, yettinchi yili 16 kishi siradigan chodir hamda o‘z otryadiga 3 g‘ulomni olar edi va uni visoqboshi deb atardilar. U kumush bilan bezatilgan qora kigizdan tikilgan qalpoq, ganja qabosini kiyar edi. Uning mansabi, obro‘si, birkitilgan g‘ulomlari soni yil sayin oshib borar va u nixoyat dastlab xaylboshi (gvardiyachi rulomlarning hojibdan keyingi, ikkinchi mansabi), sungra hojib mansabiga sazovor bo‘lar edi. U qanchalik obro‘-e‘tibor qozonmasin, qanchalik xizmat qilmasin, baribir 37 yil muddatdan keyingina uni viloyatlarga amir qilib tayinlar hamda unga yer-suv in‘om etar edilar”.

Saroydagi eng ulug‘ mansabdor hojibi bo‘z urg (ulur hojib) bo‘lib, unga saroy ahliga ko‘z-quloq bo‘lib turish vazifasi yuklatilgan edi. Alohida xizmat ko‘rsatgan hojibi bo‘z urug‘lar ayrim tumanlarga hokim qilib tayinlanar edilar. Hojibi bo‘zurgdan keyin sohib haras (saroy soqchilari boshlig‘i) turgan. Bu mansab ummaviylar va abbosiylar davrida ham mavjud edi. U oliy hukmdorning farmonlarini ijro etuvchi shaxs bo‘lgan. Bu haqida Nizomulmulk bunday deb yozadi: “Amiri haras mansabi hamma vaqt muhim mansablardan biri bo‘lgan. Albatta, ulur hojib mansabi bundan mustasno. Amiri haras oliy hukmdorning farmonlarini ijro etuvchi bo‘lganligi sababli, odamlar undan hukmrondan ko‘ra ham ko‘proq qo‘rqar edilar”. So‘ngra Nizomulmulk xalifa al-Ma‘mun tili bilan bunday deydi: “Mening ikki amir harasim bor. Ularning har ikkisi erta tongdan to qorong‘u tushganga qadar odam boshini tanasidan judo qilish bilan band, jinoyatchilarning oyoq-qo‘llarini chopib tashlaydilar, cho‘qmor bilan urib zindonga tashlaydilar”.

Natija va muhokamalar

Barcha devon boshliqlari vazirga tobe edi. Mustavfiy devoni xazina (moliya)kirim-chiqimlar; amidal-mulk — davlat hujjatlari va elchilik aloqalari; sohibi shurat—soqchiboshi, ya‘ni harbiy, xususan, amirning muntazam turkiy saroy navkarlari,uning ta‘minoti; sohibi muayyid — maktubot va axborot, ya‘ni pochta; mushrif —saroy ish boshqaruvchisi; mumallikayi xos — davlat mulklari; muhtasib — bozorlardagi toshu tarozular, narx-navo hamda fuqarolarning mafkurasi; qazo —adliya; avqof - masjid va madrasalarning vaqf xo‘jaliklari bilan shug‘ullanar edi. Nasr ibn Ahmad (914-943) davrida Buxoroning Registon maydonida podsho qasri qarshisida devonlar uchun saroy qurilib, davlat mahkamasi mana shu maxsus binoda joylashgan edi. Mahkama xizmatchilari faqat saroy ahli, ruhoniy va zodagon dehqonlardan bo‘libgina qolmasdan, shu bilan birga ular muayyan bilimlarga ega bo‘lishi shart edi. Odatda, ular arab, fors tillarini puxta egallab

olgan, Qur'onni va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan bir muncha xabardor bo'lgan savodli aslzodalardan tanlab olingan. Shubhasiz, bu o'rta asrlarning o'ziga xos amaldorlik madaniyati edi. Qadimiy an'analarga asoslangan bu madaniyat somoniylar davrida ancha-muncha boyitilgan edi. Markaziy mahkama viloyatlardagi mahalliy boshqarmalar bilan doimiy aloqada bo'lgan. Viloyatlarda, maktubot va axborot (pochta) devonidan tashqari, barcha devonlarning vakillari bo'lgan. Viloyat devonlari, bir tomondan, mahalliy hokimga, ikkinchi tomondan esa markaziy mahkamaning tegishli devonlariga bo'ysunar edilar. Viloyat hokimlari ba'zan vazir deb yuritilardi. Ular sulolaviy xonadonga tegishli amirzodalar yoki sobiq mahalliy hukmdorlar hamda zodagon dehqonlardan tayin etilardi. Bulardan tashqari, har bir shaharda rais — shahar boshlig'i hamda muhtasib — nazoratchisi bo'lardi. Ularni hokimning bevosita o'zi mahalliy aslzodalar yoki ko'pincha oliy tabaqa ruhoniylarning nufuzli vakillaridan tayinlar edi. Mansabdorlarning xizmat haqi uchun davlatning yillik daromad-buromadi (byudjeti) ning deyarli yarmi sarf etilardi. Shu bilan birga IX-X asrlarda yirik mansabdorlarning davlat oldidagi xizmati uchun yer va suvdan iborat katta-katta mulklar in'om qilina boshlaydi. Bunday mulklar “ikto”, unga ega bo'lgan mulkdorlar “muqto” yoki “iqtodor” deb yuritilardi. Iqto tarzida esa ayrim viloyat, voha, rustoq (tuman) yoki shaharlar hadya etilgan. Iqto dastavval asosan oliy tabaqa zodagonlar; sulola a'zolari — amir-zodalar va yirik mansabdorlarga in'om etilgan. Iqto mulklari avvalda bir umrga emas, balki ma'lum muddatga berilib, nasldan-naslga o'tkazilmagan. Iqtodorlar hadyaga berilgan mulklarga hali to'la egalik qila olmaganlar. Ular iqto yerlaridai tushadigan daromad yoki uning ma'lum qisminigina yig'ib olish huquqiga ega bo'lganlar xolos. Butun bir viloyat iqto qilib berilgan noib-vazirga ba'zan o'z nomi bilan chaqa-pul zarb etish huquqi ham berilar edi. Bu, shubhasiz, o'z navbatida markaziy hokimiyatni kuchsizlantirib, mahalliy hokimlarning boshboshdoqlik harakatlarining kuchayishiga olib kelar edi. Movarounnahr mustaqillikka erishib, Somoniylar davlatining qaror topishi va uning ravnaqida islom dini ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'si oshib, poytaxt Buxoro Sharqda islom dininin eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan, jome' masjidi, xonaqoh (g'aribxona) va namozgoh (iydi ramazon va iydi qurbon ibodatlari o'kiladigan sajdagoh)lar bino qilindi. Xuddi shu davrda musulmon Sharqidagi ilk madrasalardan biri Buxoro shahrida qad qo'yardi. Buxoroning qadimiy madrasasi shaharning Darvozai Mansur mahallasida xon hammomining yonida joylashgan edi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki somoniylar davlatida tashkil etilgan barcha davlat lavozimlar o'z vazifasi jixatdan mukamlal qilib tuzilgan. Shuningdek bu lavozimlarga berilgan vazifalar jixatdan davlat tizimini boshqarish mukkamal shakillantrilgan, yani saroy

lavzimlaridan, Devondan tortib barcha lavozimlargacha mahaliy va diniy lavozimlargacha tarkibda davlat lavozimlari tuzib chiqilgan bu esa davlat boshqaruv tizimini soddalashtirgan.

Shunday qilib, IX—X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda Somoniylar davlati tashkil topdi. O‘rta asrlar zamonining bu yirik davlatini boshqarishda hukmdor xonadon Sharqning qadimiy davlat boshqaruvi an‘analariga suyanib, muntazam soqchi armiya va kuchli harbiy qo‘shinlarga ega bo‘lgan markazlashgan boshqaruv mahkamasini tashkil qildi. O‘rta asrning bu yirik davlati o‘zining boshqaruv tizimi jihatidan, shubhasiz, O‘rta Osiyoda o‘rta asrlar davlatchiligidan shakllanishi va taraqqiyoti tarixini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuni takidlab o‘tish kerakki somoniylar yer egaligi tizimi ham mukammal tuzilgan, ammo davlat xizmatlari uchun in‘om etilgan yer egaligi turi davlat markazlashuvini uzoqlashtirib qo‘ygan, shu bilan birga turli xil boshboshdoqliliklarni keltrib chiqaradi va usha davr xulosasi bilan aytganda bu davlat yemirilishining bosh sabablarini keltrib chiqargan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nizomulmuluk. “Siyosatnoma”. Toshkent. “Adolat”-1997
2. E.V Rtvelatze, A.X Saidov, Abdullayev. Qadimgi O‘zbekiston sivilizatsiyasi: Davlatchilik va huquq tarixidan lavxalar. Toshkent. “Adolat”- 2001
3. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent. O‘zMU nashriyoti-2000-2001
4. A.Sagdullayev O‘ Mavlonov. O‘zbekistonda davlat boshqaruv tarixi. Toshkent. Akademiya-2006
5. O‘zbekiston Tarixi (qisqacha ma’lumotnoma). Toshkent. Sharq- 2000
6. O‘sarov Umidjon Abdumavlonovich. Somoniylar davlatining O‘rta Osiyoda tarixida tutgan o‘rni. Bitiruv malakaviy ishi. Toshkent-2013
7. Abu Bakr ibn Jafar Narshaxiy. Buxoro Tarixi T. “Kamalak” 1995